

Müslümat Allahverdi qızı ALAHVERDİYEVA i.e.d.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Allahverdiyeva_muslumat@mail.u

Murad Şahrza oğlu ƏLİYEV

E-mail: muradalyv99@gmail.com

AKU-nun doktorantı

AZƏRBAYCANDA BEYNƏLXALQ BİZNES FƏALİYYƏTİNDƏ HASILATIN PAY BÖLGÜSÜ(HPB)MÜQAVİLƏLƏRİNİN ROLU

Xülasə

1994-cü ildən “Əsrin müqaviləsi” imzalandıqdan sonra Azərbaycanda transmilliləşmə neft sektorunun hesabına sürətlə inkişaf etməyə başladı. Avropa və Asiyanın bir çox transmilli şirkətləri hasilatın pay bölgüsünə əsaslanan sazişlərlə Azərbaycanda fəaliyyətə başladılar. Hasilatın Pay Bölgüsünə (HPB) əsaslanan sazişlər imkan verir ki, xarici TMS-lər öz maraqlarını milli dövlətlərin maraqlarından üstün tuta bilsinlər. Bu xüsusiyyət bizdə də öz təsdiqini tapmışdır. Mədən sənayesində bağlanmış HPB sazişləri üzrə xarici şirkətlər (2003-2023-cü illər) 20 il ərzində 252,5 mlrd .dollar gəlir əldə ediblər. Azərbaycan dövlətinə xarici TMS-lər tərəfindən ödəmələr isə çox az (10-11%) olmuşdur. Azərbaycan Respublikasına cəlb olunan birbaşa xarici investisiyaların (88 mlrd.dollar) 90%-i artıq repatriasiya edilmişdir. Nəzərə almaq vacibdir ki, Hasilatın Pay Bölgülü Sazişləri (HPBS) Azərbaycanda təkcə neft sektorunda deyil, qara və əlvan metallurgiya sənaye sektorlarında da geniş tətbiq edilir. Bu faktlar onu sübut edir ki, mövcud durumda beynəlxalq biznesin subyektləri olan şirkətlərin Azərbaycan iqtisadiyyatında müsbət və mənfi təsirləri var. Onları araşdırması çox aktual məsələdir.

Acar sözlər: HPB, SOCAR, beynəlxalq biznes, Xarici neft şirkətləri , BXİ

UOT:

JEL: F-52

DOI: <https://doi.org/10.54414/JKVJ6019>

Giriş

1994-cü ildə Bakıda Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün çox mühüm olan “Əsrin müqaviləsi” bağlandı. Respublikamızdakı karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına çıxarılmasının yeni dövrü başladı. “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” yataqları üzrə HPB (hasilatın pay bölgüsü) barədə 8 ölkədən 13 şirkət olmaqla (Amoko, BP, MakDermott, Yunokal, ARDNŞ, Lukoyl, Statoyl, Ekson, Türkiyə petrolları, Penzoyl, İtoçu, Remko, Delta) “Əsrin müqaviləsi” imzalandı. “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” müqavilə başlayan HPB müqaviləsi 51 neft şirkəti ilə 30-dan artıq sazişin bağlanmasına yol açdı.

Hasilatın Pay Bölgüsü sazişlərinin imzalanması respublikamızın neft sənayesindən əldə olunan gəlirləri cöxəltməyə və respublikanın hazırkı inkişafında təməl rol oynadı. Hasilatın Pay

Bölgüsü Sazişi (HPBS) neft yataqlarının kəşfiyyatı, inkişafı etdirilməsində dünyada ən geniş tətbiq olunan sazişdir. HPBS-ə görə dövlətlər sahib olduqları mineral yataqlarının kəşfiyyatını, işlənməsini və inkişafını bu sahədə çox təcrübəli olan xarici neft şirkətlərinə (XNŞ) həvalə edir. Dövlət fərmanı milli neft şirkəti SOCAR Azərbaycan hökumətini təmsil edir. SOCAR- (MNŞ- Milli Neft Şirkəti) XNŞ-i hasilat risklərini öz üzərinə götürürlər və görülən işin əvəzi olaraq hasil olan neftin bəlli bir hissəsinə sahiblik hüququ əldə edirlər. Dövlət və digər podratçılar neftin qalan hissəsini bölüşürlər. MNŞ neft yataqlarının kəşfiyyatı və inkişaf prosesinin fərqli yönlərində iştirak etmək kimi seçim saxlaya bilirlər.

Nəzərə almaq vacibdir ki, Hasilatın Pay Bölgülü Sazişləri (HPBS) Azərbaycanda təkcə neft sektorunda deyil, qara və əlvan metallurgiya

sənaye sektorlarında da geniş tətbiq edilir. Bu faktlar onu sübut edir ki, mövcud durumda transmilli biznesin subyektləri olan TMS-lərin Azərbaycan iqtisadiyyatında müsbət və mənfi təsirləri var. Onları araşdırmaq tələb olunur. Ölkədən investisiyaların repatriasiyasının və mənfəətin ölkədən çıxarılmasının artması meylləri transmilli biznesin hökumət səviyyəsində tənzimləməsinə tələb edir. Buradan da transmilli biznesə müxtəlif nəzəri-metodoloji yanaşmalar və ölkə səviyyəsində praktiki məsələlərin həllinin zəruriliyi meydana çıxır. Bunlar da konkret ölkədə transmilli biznesin mövcud durumunu, onun təşkilatı-idarəetmə sistemini, qanunvericilik bazasını və istehsal potensialını elmi araşdırma predmetinə çevirməyi zəruri edir.

Tədqiqatın əsas sualı. Azərbaycanın iqtisadi maraqları baxımından Azərbaycan dövlətini təmsil edən XNŞ ilə bağlanan HPBS (hasilatın pay bölgüsü sazişləri) özünü dögrüldürmü?

Əsas hissə

TMS-lərin qəbul edən ölkələrə artan iqtisadi və siyasi təsirinə gəldikdə, elmi ədəbiyyatlarda TMS-nin beynəlxalq hüququn subyekti kimi tanınmasının zəruriliyindən bəhs edilir. Xarici alimlər N.MakDuqal və V.Fridman hesab edirlər ki, TNB-lər beynəlxalq hüququn subyektləridir. Bu barədə rus alimlərinin fikirləri fərqlidir. (MacDougall, G.D.A. 1960). Məsələn, V.A.Romanov və S.V.Çerniçenko iddia edir ki, yalnız dövlətlərarası münasibətlərdə iştirak edə bilən qurumlar beynəlxalq hüququn subyekti ola bilər. Şirkət dövlətə xas keyfiyyətlərə malik olmadığından onun belə münasibətlərdə iştirakı mümkün deyil. (Черниченко С.В. 1999.). İ.İ.Lukaşuk korporasiyalara beynəlxalq hüquq statusunun verilməsini də qeyri-real hesab edir. (Lukaşuk İ.İ. 2000). Lokayçuk O.V.-yə görə, iyirmi birinci əsrdə hüquqi şəxsin tanınmasına səbəb ola biləcək səlahiyyət və funksiyaların artması böyük TNB-də, kollektiv orqanda baş verir. O qeyd etdi ki, mən "beynəlxalq korporativ hüquq" anlayışını korporasiyalar və dövlətlər arasında bağlanan müqavilələrə əsaslanan hüquq hesab edirəm. Məsələn, ingilis professoru B.Çenq beynəlxalq hüquqa və ya ümumi hüquq prinsiplərinə uyğun gələn milli norma və müqavilələrdən kənar olan xüsusi hüquq sistemlərinin formalaşmasını təklif edir. Lakin bu konsepsiya hələ elm adamları tərəfindən dəstəklənməyib. Müvafiq olaraq, V.Romanov və S.Çerniçenko hesab edirlər ki, dövlətlər və

şirkətlər arasında bağlanan müqavilələr dövlətlərarası müqavilələr deyil, mülki əqdlərdir və beynəlxalq xüsusi hüquqla bağlıdır.

Bu baxımdan ədəbiyyatda başqa fikirlərə də rast gəlinir. 1970-ci illərdə məşhur Amerika iqtisadçıları belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, ABŞ korporasiyalarının beynəlxalq fəaliyyəti kapitalizmlə qlobal iqtisadi əlaqələrin strukturunu sarsıtmışdır. Eyni zamanda rus alimi İ.İ. Lukaşuk dövlətin beynəlxalq münasibətlərdə rolunun azalması ilə bağlı bəyanatları dəstəkləmir. Ona gəlinə, beynəlxalq münasibətlərdə kommersiya və ictimai təşkilatların, hərəkətlərin, ayrı-ayrı şəxslərin fəallığının artması bu münasibətlərin idarə olunmasını çətinləşdirir. Bundan əlavə, beynəlxalq münasibətlərdə dövlətin rolunun azaldılması ideyası məşhur praktik alim B.B.Qali tərəfindən rədd edilir. Qali B.B. suveren dövlətin beynəlxalq hüququn əsas subyekti kimi vacib və misilsiz olduğunu vurğulayıb. (Butros Butros-Ghali, 2016.). HPBS –i 1960 –cı ildən tətbiq edilir. Bu sazişlərdən əvvəl mineral ehtiyatların kəşfiyyatı konsessiya tipli sazişlərlə tənzimlənirdi. Konsessiya müqavilələrinin Orta Şərq də olan mövcud təcrübəsi bir necə xüsusiyyətlə xarakterizə edilirdi. Biri o idi ki, xarici şirkətlərə verilən hüquqlar geniş sahələri, hətta bütün ölkənin mineral ehtiyatlarını əhatə edirdi. Digər bir cəhət isə, müqavilələrin daha uzun müddətə bağlanması idi. Bundan başqa mineral yataqların inkişaf planına tamamilə xarici şirkətlər tərəfindən nəzarət olunurdu. Bu halda istehsal da tələb yox idi. Neft ucuz olan zaman xarici şirkətlər cərimə olunmadan hasilatı azalda bildirildilər. Dövlətin isə hasilat üçün ödəmələri həyata keçirməkdən başqa hüququ yox idi. (Kirsten Bindemann, 1999) Orta Şərq sazişləri 1950-ci ildən yenidən ortaya çıxmağa başladı. Belə bir təşəbbüs isə Səudiyyə Ərəbistanı və ARAMKO konsessiyasının şərtlərini yeniləmək istəyindən ortaya çıxdı. 1960-cı ildən OPEK danışıqların yenilənməsini ənənəvi konsessiyaya cox dərəcədə formadəyişən alətə çevirdi. Bir necə səbəb xarici neft şirkətlərini müqavilə şərtlərini yenidən danışmağa sövq etdi, çünki bundan öncəki şərtlərin əsası olmadığını bilərək qorxdular ki, indiki şərtləri söyləməkdən imtina olunması xarici şirkətlərlə düşmənçiliyə səbəb olacaq və nəticəsi sənayenin milliləşdirilməsi ilə aktivlərin itirilməsi olacaqdır. Konsessiyalar mənfəətli sazişlər idi. Azərbaycanda

artıq 51 xarici iri neft şirkəti neft hasilatında HPS ilə fəaliyyət göstərir. Xarici neft şirkətlərin daxili bazara buraxılması şərtləri Azərbaycanda onların maraqlarının üstünlüyünü təmin edir.

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi, təkcə 2006-2010-cu illərdə bütün maliyyə mənbələrindən Azərbaycan iqtisadiyyatına 32,3 milyard dollar həcmində xarici investisiya qoyulmuşdur (birbaşa, maliyyə kreditləri, portfel və digər investisiyalar nəzərə alınmaqla). Bu müddətdə investisiyaların repatriasiyası formasında (mənsub olduğu ölkəyə

qaytarılması) 23,4 milyard dollar, gəlirlərin repatriasiyası formasında isə 22,5 milyard dollar xarici ölkələrə köçürülmüşdür.

Bütünlükdə, gəlirlərin və investisiyaların repatriasiyası 45,8 milyard dollar olmuşdur. Bu da o deməkdir ki, 5 il ərzində gəlirlərin xaricilər tərəfindən aparılması ölkə iqtisadiyyatına qoyulan xarici investisiyalardan 1,4 dəfə artıq olmuşdur. Belə vəziyyət 2010-2023-cü illərdə də baş vermişdir, yəni xarici TMS-lar 41,0 mlrd .dollar xarici investisiya qoyulmuş, ondan investisiyaların repatriasiyası formasında (mənsub olduğu ölkəyə qaytarılması)

Cədvəl 1.

Azərbaycandan investisiyaların və gəlirlərin repatriasiyası (mln. dollar)

Göstəricilər	1995-2005	2006-2010	2014	2019	2023	2010-2023
Xarici investisiyalar (birbaşa investisiyalar, maliyyə kreditləri, birgə və xarici müəssisələrin investisiyaları, neft bonusu, digər investisiyalar), ("Azərbaycanın statistik göstəriciləri", illər üzrə)	23767	32291	8049	4275	1183	42212
Azərbaycanda gəlirlərin ödənişi (xarici investorların payına düşən gəlirlərin repatriasiyası, qeyri-rezidentlərə ödənilmiş əmək haqqı, xarici kreditlərdən istifadəyə görə ödənilən faizlər) tədiyə balansının gəlirlər maddəsinin debeti	4473	22446	4143	1595	759	21393
İnvestisiyaların repatriasiyası (1997-ci ildən başlamışdır)	6954	23360	3615	3222	1000	23546

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən ADSK-nın "Azərbaycanın statistik göstəriciləri", Mərkəzi Bankın məlumatları əsasında tərtib edilmişdir (1995-2024-cü illər) <https://www.cbar.az/page-6/annual-reports>

32,5 milyard dollar, gəlirlərin repatriasiyası formasında isə 20,6 milyard dollar xarici ölkələrə köçürülmüşdür. Bu da 9 il ərzində tətbiq etdikləri BXİ-dən 1,2 dəfə çoxdur.

Fikrimizcə dövrdə Azərbaycanda Hasilatın Pay Bölgüsü (HPB) sazişlərinin genişləndirilməsi milli mənafe baxımından sərfəli deyil. Belə ki, hal-hazırda Azərbaycanın neft sektorunda geniş istifadə olunan Hasilatın Pay Bölgüsü Sazişlərində podrat təşkilatının xərclərinin ödənilməsi qaydası da müəyyən edilmişdir (Maddə 11.2). Belə ki, hasil edilmiş neftin ümumi həcmindən podrat təşkilatının (Beynəlxalq Əməliyyat Şirkət) istismar xərcləri ödənilir. Xam neftin qalan 50 faizi kapital xərclərinin ödənilməsinə sərf edilir. Yerdə qalan

xam neft mənfəət nefti hesab edilir və iştirakçılar arasında bölüşdürülür.

Müqavilənin 11.4 sayılı bəndinə uyğun olaraq, podarat təşkilatına icazə verilir ki, işin əvvəlki rübündə ödənilməmiş cari istismar və kapital xərclərini sonrakı rüblərə keçirsin. Özü də bu hüquq kontraktın qüvvədə olduğu 30 il ərzində öz qüvvəsini saxlayır. Bu da "Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi"ndən fərqli hüquqi normadır. Çünki Məcəllədə göstərilir ki, hüquqi şəxslər belə hüquqdan 3 il müddətinə istifadə edə bilərlər.

"Əsrin müqaviləsi"nə uyğun olaraq (bənd 11.1) hasil edilən neftin 10 faizə qədərini podarat təşkilatı pulsuz, əvəzi ödənilmədən istehsal məqsədləri

üçün istifadə edə bilər (neft quyularında təzyiqi stabil saxlamaq üçün və s.).

Azərbaycanın Vergi Məcəlləsindən fərqli olaraq, “Əsrin müqaviləsi”ndə nəzərdə tutulan müddəalardan biri də amortizasiya ayırmalarının hesablanmasına aiddir. Bu, həm amortizasiya ayırmalarının normasına, həm də əsas fondların klassifikasiyasına aiddir. Azərbaycanın Vergi Məcəlləsində binalar və tikililər vahid təsnifatla verilir və qalıq dəyərindən ilin sonuna 7 faizlik amortizasiya norması tətbiq edilir.

Xarici şirkətlər, bir qayda olaraq, sürətli amortizasiyadan istifadə edirlər və məhsulun maya dəyərinə xərc maddəsi kimi amortizasiya ayırmalarını daxil edirlər. Beynəlxalq təcrübədə amortizasiya ayırmaları xərc maddəsi hesab edilmir. Onu da diqqətə çatdırmaq ki, Azərbaycanın toplu maliyyə balansında və Milli Hesablarında amortizasiya ayırmaları təsərrüfat subyektlərinin mənfəəti hesab edilir. Beləliklə, Azərbaycanın 3 dövlət sənədi arasında uyğunsuzluq mövcuddur.

Azərbaycanda hasilatın pay bölgüsü müqaviləsi ilə fəaliyyət göstərən xarici şirkətlər ixrac rüsumundan, idxal etdikləri mallara əlavə dəyər vergisindən və digər vergilərdən azad edirlər. Onlar mənfəətdən vergini 5 faizlik dərəcə ilə ödəyirlər. Yuxarıda deyildiyi kimi, hasilatın pay bölgüsü müqaviləsi ilə Azərbaycanın təbii sərvət yataqlarının istismarında iştirak edən xarici şirkətlər istismar və kapital xərclərini ödədikdən sonra vergi ödəyicisi olurlar.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, OPEK ölkələrində neft şirkətlərinin mənfəəti 50-85 faizlə vergiyə cəlb edirlər. 2003-2023-cü illər ərzində Xarici neft şirkətlərinin Azərbaycana etdikləri ödəmələr cədvəldə verilib.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının XNŞ- ilə və mədən sənayesi üzrə (qızıl, gümüş, dəmir, mis hasilatı üzrə) ümümlərdə 26-dan çox HPB sazişləri bağlamasına baxmayaraq, ölkəmizdə bu sazişləri tənzimləyən qanun qəbul edilməmişdir. Rusiyada isə 1995-ci ildən bu sazişlərin tənzimlənməsi haqqında qanun təsdiq edilmişdir. Həmin qanun hasilatın tərəflər arasında bölüşdürülməsinin qaydalarını müəyyən edir. Ona görə də, Azərbaycan və xarici şirkətlər arasında bağlanan HPB-nin şərtləri əhəmiyyətli dərəcədə fərqli olurlar. Bu isə öz növbəsində vergi mütəxəssislərinin və auditorların işində xeyli çətinliklər yaradır. Beynəlxalq auditor şirkətlərinin

təcrübəsi göstərir ki, vahid qanunun olmaması maliyyə uçotunda şirkətlərin mənafeyinə xidmət edən metodlardan istifadə etməyə şərait yaradır. Deyilənləri nəzərə alaraq, “Hasilatın pay bölgüsü müqaviləsi haqqında” Qanunun hazırlanması və qəbulu düzgün olardı. Bu məsələyə bir qədər ətraflı nəzər salaq.

1994-cü ildə ACG sazişi bağlanarkən və sonra 2010, 2015, 2017-ci illərdə düzəlişlər edilərkən bu sazişin əvvəlində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasında Karbohidrogen yataqlarını tənzimləyən qanun yoxdur. Ona görə bu sazişlər qanun olur. Hazırkı sazişlər isə 24 il sonra da belə yazılması işə başa düşülən deyil. Bu sahə strateji bir sahədir. HPBS-ni qüvvəyə minməsi də fərqlidir. Çünki SOCAR-dan asılıdır. HPBS-ni təsdiq edilməsi üçün SOCAR-subutlar verməlidir. Əgər bu qanundursa hansısa şirkətdən asılı olmalıdır. HPBS-də göstərilir ki, qanunda dəyişikliklər sərmayəçilərin mənafeyinə toxunarsa onda SOCAR- dolayısı ilə Azərbaycan Respublikası bunu öz üzərinə götürməlidirlər. Qanunda dəyişikliklər ediləndə podratçılardan əsasən SOCAR-dan icazə alınır. HPBS Azərbaycan Respublikasında bağlanır. HPBS-ə beynəlxalq saziş dəyənlər də var. SOCAR dövləti təmsil edir, Konstitusiyada var ki, prezident səlahiyyətini digər tərəfə SOCAR-a verə bilər. Amma Beynəlxalq sazişlər də BMT-də qeydiyyatdan keçməlidirlər. HPBS isə BMT-də qeydiyyatdan keçmir. Ümumiyyətlə bu müqavilədir, amma ümumi tənzimləyici qanun olmadığından başlıqda qanun olur yazılır. HPBS -dən ona görə istifadə edilir ki, dövlət öz nüfuzunu qoruyub saxlasın.

Statoyl, Statoyl-Abşeron, Şevron Xəzər, BP-Abşeron, BP-Kaspian-si, Ekson-Azərbaycan, İmpeks-Sauzvest-kaspian-si, Azərbaycan ACG limited, digər şirkətlər Ümumiyyətlə hasilatın 71%-i bu 8 XNTŞ (Xarici Transmilli Neft şirkəti) payına düşür. Aparılan tədqiqatın nəticələrinə görə mədən sənaye hasilatı (neft, qaz, gümüş, qızıl, mis) 2003-2023-cü illər ərzində 278 milyard manat olub, bunun 252 milyard manatı XNTŞ-nin payına düşür. XNTŞ-nin bu 16 il ərzində Azərbaycan dövlətinə etdikləri ödənişlər isə 36 milyard manat təşkil etmişdir (Bax: Cədvəl 2; qrafik1). Bu digər bu formada olan müqavilələrlə hasilatı həyata keçirən ölkələrin əldə etdikləri gəlirlərdən çox aşağıdır. Düşünürük ki, artıq HPBS-dən deyil, hazırkı inkişaf və dövlətin milli mənafeyi baxımından

daha məqbul hesab olunan təcrübələrdən istifadə edilməlidir.

Qeyd edək ki, artıq Xarici Transmilli Şirkətlərinin Azərbaycanda mədən yataqlarında hasilatının tənzimlənməsində HPBS-i, yoxsa digər müqavilə formalarının səmərəli olmasını düşünmək vaxtdır. Belə ki, HPBS-i 1960- cı illərdən tətbiq edilir. Əsasən Azərbaycan Qazaxıstan İndoneziya, Anqolada, Rusiyada geniş tətbiq edilir. Bu sazişlərin əsas xüsusiyyəti hasilatın bölgüsüdür. Bu sazişlərdə podratçılar yalnız illik qazma riski daşıyırlar, yerdə qalan bütün risklər dövlətin üzərinə düşür. Karbohidrogen yataqlarının sahibi dövlətdir. ("Yerin Təki haqqında" qanun)

Dünyada mədən hasilatında tətbiq olunan ikinci geniş yayılmış forma "Vergi və Royaliti" müqavilələridir. Ən çox OPEC, ABŞ və Kanadada tətbiq olunur. Bu müqavilələrdə risklər bütünlüklə şirkətlərə aiddir. Karbohidrogen yataqları XNŞ-aid olur.

Bu sahədə tətbiq olunan digər bir forma isə "Müqavilə üzrə idarəetmə"dir. Bu da ABŞ, Malaziya və Cənubi Amerikada daha çox tətbiq olunur. Bu müqavilələrdə XTNS-i ödəmə ilə işləyirlər, dövlət bütün riskləri qəbul edir. Yataqlara həm dövlət, həm də TMS sahib ola bilər.

Hesab edirik ki, çoxsaylı sazişlər bağlamaqla zəngin təbii sərvət yataqlarını xarici transmilli şirkətləri ilə birgə istismar edən Azərbaycanda mövcud münasibətləri vahid hüquq müstəvisinə gətirəcək HPBS-ni tənzimləyən qanunun qəbul edilməsi olduqca aktualdır və neft və metallurgiya sferasının gələcək inkişafı üçün olduqca zəruridir.

Digər ölkələrin təcrübəsini nəzərə alaraq, təbii sərvətlərin istehsalı sferasında transmilli biznes fəaliyyətində şəffaflığı maksimum artırmaq məqsədilə, bizim fikrimizcə, həm dövlət orqanlarının, həm də şirkətlərin fəaliyyətinin monitorinqini həyata keçirmək düzgün olar. Burada şirkətlərin maliyyə prosedurlarına xüsusi diqqət yetirmək məsləhətdir. ABŞ-da, İngiltərədə və başqa inkişaf etmiş ölkələrdə şirkətlərin maliyyə fəaliyyəti haqqında informasiyaların açıqlığı normativ hüquqi aktlarla xeyli yüksək qəbul edilmişdir.

Digər bir məsələ HPBS-ni tam mətninin açıqlanmamasıdır. Onların ingilis dilində internet saytlarında verilməsi bəzi hallarda mütəxəssislər üçün əlçatmaz olur.

HPBS-ni Azərbaycanda tətbiqinə başlayarkən (1994-cü ildən) kifayət qədər maliyyə resursu olmadığına görə, dövlət, xarici şirkətlər əhəmiyyətli güzəştlərin edilməsi məcburiyyətində qalmışdır. Faktiki olaraq, onlar milli vergitutma rejimindən çıxarılmışlar. Onların idxal etdikləri avadanlıqlar və materiallar idxal rüsumundan azad edilmişdir. Məhsulların ixracı da gömrük rüsumundan azadır. Vahid qanun olmadığına görə, HPBS-i hər biri ayrı-ayrılıqda Milli Məclis tərəfindən təsdiq edilir və qanun statusu kəsb edir. Müqavilənin şərtləri kontraktın qüvvədə olduğu bütün dövrlərdə dəyişməz qalır. Sonrakı illərdə respublikanın bu və ya digər qanunlarına edilən dəyişikliklər kontraktların məzmununa və şərtlərinə şamil edilmir.

Hasilatın pay bölgüsü sazişlərinin bağlanması Azərbaycan variantının bir fərqləndirici xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, təbii sərvət yataqlarının istismarına hüququn verilməsi auksion əsasında keçirilmir. Bu proses mərkəzi idarəetmə orqanlarında danışıqlar yolu ilə baş tutur.

Azərbaycanda birgə müəssisə və HPB sazişi çərçivəsində şirkətlər öz paylarını müsbiqədənkənar və parlamentin təsdiqi olmadan satmaq hüququna malikdirlər.

Mütəxəssislərin hesablamalarına görə, Rusiyanın açıq səhmdar cəmiyyəti olan "Lukoil" 1997-2002-ci illərdə qoyduğu hər 1 dollar investisiyadan 2 dollar iqtisadi səmərə əldə etmiş, investisiyaların səmərəliliyi 200% olmuşdur. Bu da o deməkdir ki, investisiyaların qayıtma müddəti 5 il olmaqla, normaldan 2 dəfə az olmuşdur.

Qənaətimiz ondan ibarətdir ki, HPB sazişlərinin Azərbaycanda istifadəsinin qanunvericilik bazasına yenidən baxılması və ondan istifadənin məhdudlaşdırılması məqsəduyğundur. Bu gün Azərbaycanın maliyyə, o cümlədən investisiya resursları kifayət qədərdir ki, təbii sərvət yataqlarını özü istismar etsin. Bundan başqa, ölkə ixtisaslı kadr heyətinə, yeni texnologiyalara və idarəetmə sistemə malikdir. HPBS-də nəzərdə tutulur ki, xarici şirkət 2-3 il öz vəsaiti hesabına investisiya qoyur. Sonrakı dövrlərdə isə neft gəlirlərinin bölgüsünə qədər əldə edilən gəliri reinvestisiya etmək hüququndan istifadə edir. Apardığımız analitik araşdırmalar göstərir ki, beynəlxalq biznesin dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi-hüquqi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi zəruridir. Tənzimləmənin iqtisadi mexanizmlərinin, xarici və birgə müəssisələrin yaradılmasının təşkili-

hüquqi formalarının, biznes infrastrukturalarının və xarici investisiyaların qorunmasının mexanizmlərinin nəzərdə tutulması ticarət siyasətinin transmilli biznesin inkişafına təsiri metodlarını nəzərdə tuturuq.

Nəticə

1. Azərbaycanın dövlət büdcəsində neft sektorundan gələn gəlirlərin müstəsna rolunu nəzərə alaraq, xarici neft şirkətləri çox sayda HPBS-ni imzalayan ölkəmizdə bu müqavilələri tənzimləyən qanunun qəbul edilməsini çox vacib hesab edirik. Bu sazişlərlə uzun illər iş təcrübəsi olan dövlətimiz üçün mədən hasilatını tənzimləyəcək qanunun qəbul olunması həm dövlətin, həm də Azərbaycan xalqının milli mənafeyi baxımından çox vacibdir.

2. Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya qoymaq istəyində olan transmilli şirkətlərin fərdi qaydada müraciətinə baxılmasını tənzimləyən vahid qanunun qəbul edilməsi, ölkə iqtisadiyyatı üçün önəmli olar. XX əsrin 90-cı illərində bağlanan beynəlxalq müqavilələrdə nəzarət məsələləri əks olunmamışdır. "Hasilatın pay bölgüsü sazişləri haqqında" Qanunun qəbul edilməsi ilə şirkətlərin istənilən investisiya paketinə də nəzarət edilməlidir.

3. Azərbaycanın neft və ümumilikdə mədən hasilatı sektorunda hasilatın pay bölgüsü sazişi (HPBS) əsasında fəaliyyət göstərən xarici ölkələrin çoxsaylı transmilli şirkətlərinin və onların bölmələrinin ciddi imtiyazlı və xüsusi iqtisadi rejimli təsərrüfat subyektləri qrupuna aid edildiklərinə görə, mənfəətin bölgüsündə Azərbaycanın payının 2003-2023-cü illərdə ancaq 15-20 faiz olduğunu, bunun da digər ölkələrlə müqayisədə bir neçə dəfə (1,5-2 dəfə) az olduğunu nəzərə alaraq, hasilatın pay bölgüsü sazişlərindəki imtiyazlara yenidən baxılmaq zəruridir.

4. 2013-cü ildə qəbul edilmiş "Gömrük tarifi haqqında" Qanunun tələblərinə əsasən, idxal-ixracla bağlı güzəştlərə yenidən baxılması, lüzumsuz güzəştlərin qaldırılması zəruridir.

5. Hasilatın pay bölgüsü sazişləri üzrə fəaliyyətdə coxillik təcrübəsi olan respublikamızda bu sahənin gələcək inkişafını tənzimləyəcək respublika daxili qanunvericilik bazasının yaradılması çox vacibdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında" 18 oktyabr 1991-ci il tarixli Konstitusiya Aktı

1. Аллахвердиева, М.А. Регулирование транснационального бизнеса в условиях международной экономической интеграции // - Москва: Журнал "Экономика и предпринимательства", -2015, - N 6, -с.906. <https://www.elibrary.ru/contents.asp?id=34086249>

2. Аллахвердиева, М.А. Регулирование транснационального бизнеса на уровне отрасли // - Киев: Журнал Проблемы экономики, -2015, - №2, - с.18-26 https://www.problecon.com/annotated-catalogue/?year=2015&abstract=2015_02_0

3. Аллахвердиева, М.А. Расчет показателей эффективности регулирования транснационального бизнеса на уровне отрасли // - Москва: Европейский журнал социальных наук, -2015, -№6, с.8-18. <https://www.elibrary.ru/contents.asp?id=34115704>

4. Аллахвердиева, М.А. Основные правовые регулирования транснационального бизнеса. Научные дискуссия: вопросы экономики: управление // - Москва: Сборник статей по материалам XXXIV международной научно-практической конференции. Интернаука, -2015, -с.7-14. https://elibrary.ru/query_results.asp

5. Аллахвердиева, М.А. Роль иностранных инвестиций в расширении транснационального бизнеса // - Москва: Экономической бизнес; теория и практика. Международный ежемесячный научный журнал, - 2015, № 8, с. 7-15 <http://economyand-business.ru/8-2015-g f>

6. Аллахвердиева, М.А. Структурные сдвиги и изменение в деятельности транснациональных корпорации (SOCAR) ARDNŞ // Современные тенденции в фундаментальных и прикладных исследованиях: сборник научных трудов по материалам третьей международной научно-практической конференции, -Рязань: ООО» ЦфПИ, - 2015, -с.34-40 https://elibrary.ru/query_results.asp

7. Аллаhverдиева, М.А. Определение показателей регулирования транснационального бизнеса на уровне страны\–Алма-ата: Журнал «ТУРАН»,- №4 (68),- 2015,с.42-48 elibrary.ru › contents
8. Аллаhverдиева, М.А. Регулирование транснационального бизнеса на уровне отрасли, страны, транснациональных корпорации // Польша: Współpraca Europejska Nr./ European Cooperation, - Vol. 7(7), 2015, -57-69.
<https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/89864.pdf>
9. Law of the Republic of Azerbaijan on Protection of Foreign Investments. 2014
10. “Statistical indicators of Azerbaijan”, State Statistics Committee, 2019
11. Law of the Republic of Azerbaijan on Subsoil. Baku, March 6, 2000; No. 351
12. The Contract of the Century, 1994
13. Presidential Decree No. 609 dated June 24, 1997 on Rules of Regulation of Import-Export Operations in Azerbaijan
14. Tax Code of the Republic of Azerbaijan, Law No. 905IQ dated July 11, 2000
15. Law of the Republic of Azerbaijan on Export Control. Baku, October 2004, No. 772-IIQ
16. Law of the Republic of Azerbaijan on Customs Tariff. Baku, June 13, 2013. No. 687-IVQ
17. “Azerbaijan” newspaper, 05.04.2015
18. Resolution of the Cabinet of Ministers No. 168 dated April 26, 2016 on approval of Amounts of Custom Dues
19. Law of the Republic of Azerbaijan on “Antidumping, Compensation and Safeguards”, Baku, No. 261-VQ, May 31, 2016
20. Law of the Republic of Azerbaijan on “Application of Special Economic Regime in Export-aimed Oil and Gas Activity”, Baku, No. 766-IIIQ, February 2, 2009
21. “Customs Code”, Law No. 164-IVQ dated June 24, 2011
22. Law on Customs Tariff No. 687-IVQ dated June 13, 2013, Baku
23. Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan on Rates of Customs Duties on Import-Export Operations in the Republic of Azerbaijan; No. 91, April 22, 1998
24. Order of the President of the Republic of Azerbaijan on “Additional Measures to Promote Export of Oil and Gas Products”, Baku, January 18, 2016
25. Order on “Measures to Improve the System of Control on Import-Export Operations in the Country”, Baku, No. 260, June 28, 2018
26. Lokaychuk O.V. 2001. Problems of legal regulation of the activity of transnational corporations / O.V. Lokaychuk // Siberian Legal Bulliten – No. 2. – p. 234-243.
27. Lukashuk I.I. 2001. Democracy, capital, statehood / I.I. Lukashuk // Journal of Russian law. – No. 1. – p. 222-226.
28. Chernichenko S.V. 1999. Territory of international law. In 2 vol. / S.V. Chernichenko. – M.: Theory, 1999. – Vol. 2. – p. 345
29. Natalukha V.V. 2005. International private business and statehood. / V.V. Natalukha – M.: Progress, - p. 356
30. MacDougall, G.D.A. (1960), "The Benefits and Costs of Private Investment from Abroad; A Theoretical Approach; Economic Record, Vol. 36, 13-35
31. Boutros Boutros-Ghali, 2016, Former U.N. Secretary General, Dies at 93 — The New York Times.
32. Rusiya Federasiyasının “Hasilatın pay bölgüsü haqqında Sazişlər barədə” 30 dekabr 1995-ci il tarixli Federal Qanunu

Muslumət Allahverdi ALAHVERDİYEV

Azerbaijan State University of Economics

allahverdiyeva_muslumet@mail.u

Murad Shahrza ALİYEV

Doctoral student of AKU

muradalyv99@gmail.com

THE ROLE OF PRODUCTION SHARING AGREEMENTS IN TRANSNATIONAL BUSINESS ACTIVITY IN AZERBAIJAN

Summary

After the signing of the "Sector Agreement of the Century" in 1994, the next stage of transnationalization began to develop in Azerbaijan. Many transnational companies in Europe and Asia have started operations in Azerbaijan based on production sharing. Proportion-Based Production Sharing (PSA) programs allow foreign EPCs to put their own interests ahead of the interests of nation-states. This feature has found its word in us as well. Foreign PPPs for PSA projects in the mining industry (2003-2019) amounted to \$ 252.5 billion over 16 years. dollars in revenue. Payments to the state of Azerbaijan through foreign EIAs amounted to \$ 21.6 billion (10-11%). 90% of additional foreign investments (\$ 88 billion) added to the Republic of Azerbaijan have already been repatriated. It is important to note that Production Sharing Agreements (PSAs) are widely used in Azerbaijan not only in the oil sector, but also in the ferrous and non-ferrous metallurgy industries. These facts show that in the current situation, NDCs, which are the subjects of transnational business, have a great and influential influence on the economy of Azerbaijan. They need to be investigated. Growth trends in investment atria and replicas obtained from the country require a high level of regulation of transnational business.

Keywords: HPB, SOCAR, international business, Foreign oil companies, FDI

Муслимат Аллахверд АЛАХВЕРДИЕВА Д. э. н.

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Мурад Шахрза АЛИЕВ

Аспирант АКУ

РОЛЬ СОГЛАШЕНИЙ О РАЗДЕЛЕ ПРОДУКЦИИ (СРП) В ТРАНСНАЦИОНАЛЬНОЙ ДЕЛОВОЙ АКТИВНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Краткое содержание

После подписания «Контракта века» в 1994 году в Азербайджане начал развиваться очередной этап транснационализации. Многие транснациональные компании Европы и Азии начали работать в Азербайджане на основе раздела продукции. Программы пропорционального раздела продукции (СРП) позволяют иностранным ЕРС ставить свои интересы выше интересов национальных государств. Эта черта нашла свое выражение и у нас. Зарубежные ГЧП по проектам СРП в горнодобывающей промышленности (2003-2023) за 16 лет составили 252,5 млрд долларов США. заработанные доллары. Выплаты азербайджанскому государству по линии иностранных ЭИС составили 21,6 млрд долларов США (10-11%). 90% дополнительных иностранных инвестиций, поступивших в Азербайджанскую Республику (88 миллиардов долларов США), уже репатриированы. Важно отметить, что Соглашения о разделе продукции (СРП) широко применяются в Азербайджане не только в нефтяном секторе, но и в черной и цветной металлургии. Эти факты свидетельствуют о том, что в современных условиях ТНК, являющиеся субъектами транснационального бизнеса, оказывают большое и эффективное влияние на экономику Азербайджана. Их необходимо расследовать. Растущие тенденции в инвестиционных атриумах и копиях страны требуют высокого уровня регулирования транснационального бизнеса.

Ключевые слова: HPB, SOCAR, международный бизнес, иностранные нефтяные компании, прямые иностранные инвестиции